UDK 37.013

TA'LIM PARADIGMALARI: MOHIYATI, ASOSIY YONDASHUVLAR VA ULARNING TA'LIM TIZIMIDAGI O'RNI

To'rayeva Shaxzoda Otabekovna
Toshkent davlat tibbiyot universiteti, "Kimyo" yo'nalishi 2-kurs talabasi, Toshkent, O'zbekiston

Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20485037

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta'lim paradigmalari, ularning mazmuni hamda ta'lim tizimidagi ahamiyati tahlil qilinadi. Ta'lim paradigmasini belgilashga oid uchta asosiy yondashuv — qadriyatli (aksiologik), faoliyatli va shaxsiy yondashuvlar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, ta'lim amaliyotida keng qo'llaniladigan to'rtta paradigma: an'anaviy bilim olish, ratsionalistik (bixevioristik), gumanistik (fenomenologik) va ilmiy-texnik (texnokratik) paradigmalar, ularning maqsadi, vazifalari hamda shaxs rivojlanishiga ta'siri yoritiladi. Maqolada zamonaviy ta'lim tizimida ushbu paradigmalar elementlaridan kompleks foydalanish zarurati asoslab beriladi. Mavzu, xususan, tibbiyot va tabiiy fanlar yo'nalishidagi mutaxassislarni tayyorlash kontekstida nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: ta'lim paradigmasi; aksiologik yondashuv; faoliyatli yondashuv; shaxsiy yondashuv; an'anaviy paradigma; bixevioristik paradigma; gumanistik paradigma; texnokratik paradigma; shaxs rivojlanishi.

Abstract: This article analyses educational paradigms, their content, and their significance within the educational system. It examines three principal approaches to defining an educational paradigm — the axiological (value-based), the activity-based, and the personal approaches — and describes four paradigms widely used in educational practice: the traditional knowledge-acquisition, the rationalist (behaviourist), the humanistic (phenomenological), and the scientific-technical (technocratic) paradigms, together with their aims, tasks, and influence on personal development. The article substantiates the need for the integrated use of elements of these paradigms in the modern educational system, with particular relevance to the training of specialists in medical and natural-science fields.

Keywords: educational paradigm; axiological approach; activity-based approach; personal approach; traditional paradigm; behaviourist paradigm; humanistic paradigm; technocratic paradigm; personal development.

Kirish

Ta'lim jamiyat taraqqiyotining eng muhim omillaridan biri hisoblanadi. Jamiyat rivojlanishi bilan birga ta'lim tizimi ham uzluksiz ravishda o'zgarib boradi. Ta'lim jarayonini tashkil etishda, uning maqsadi, mazmuni va metodlarini belgilashda ta'lim paradigmalari hal qiluvchi ahamiyatga ega. Paradigma — bu ta'lim jarayonini tashkil etishning nazariy modeli, ya'ni ta'lim qanday bo'lishi, qanday maqsadlarga xizmat qilishi va qaysi usullar orqali amalga oshirilishini belgilab beruvchi qarashlar tizimidir [5].

Hozirgi kunda ta'lim paradigmalari turli yondashuvlarga asoslanadi. Bu yondashuvlar ta'limning mohiyatini, uning madaniyat bilan bog'liqligini va shaxs rivojlanishidagi rolini turlicha talqin qiladi. Ta'lim paradigmalari ta'lim tizimini rivojlantirish, samarali metodlarni tanlash va shaxsni har tomonlama kamol toptirishda muhim nazariy asos vazifasini bajaradi.

Mavzuning dolzarbligi zamonaviy oliy ta'lim, jumladan, tibbiyot va tabiiy fanlar sohasidagi mutaxassislarni tayyorlash talablari bilan kuchayadi. Zamonaviy tadqiqotlar va xorijiy tajriba mutaxassis tayyorlashni individuallashtirish hamda ta'lim jarayonini ilmiy asosda tashkil etish zarurligini ta'kidlaydi [1]. Mazkur maqolaning maqsadi — ta'lim paradigmalarini belgilashga oid asosiy yondashuvlarni va amaliyotda keng tarqalgan paradigmalarni tizimli tahlil qilish hamda ularning zamonaviy ta'limdagi o'rnini asoslashdir.

Ta'lim paradigmasini aniqlashda asosan uch xil yondashuv ajratib ko'rsatiladi: qadriyatli (aksiologik), faoliyatli va shaxsiy yondashuvlar.

Ushbu yondashuvga ko'ra, madaniyat inson hayotining asosiy mazmuni hisoblanadi, ta'lim esa madaniyatni avloddan avlodga yetkazish vositasi sifatida qaraladi. Aksiologik yondashuvda ta'lim jarayoni orqali insonda ma'naviy va axloqiy qadriyatlar shakllantiriladi. Bu yondashuv ta'limni nafaqat bilim berish jarayoni, balki

insonni ma'naviy jihatdan kamol toptiruvchi tizim sifatida ko'radi: shaxsning dunyoqarashi, axloqiy fazilatlari va ijtimoiy qadriyatlarga bo'lgan munosabati markaziy o'rin tutadi.

Faoliyatli yondashuvga ko'ra, madaniyat — inson tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklarning yig'indisidir. Bu yondashuvda ta'lim jarayoni shaxsni faoliyatga tayyorlash, ya'ni egallangan bilimlarni amaliy faoliyatda qo'llashga o'rgatish bilan bog'lanadi. Faoliyatli yondashuv o'quvchilarning faolligini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga qaratiladi.

Shaxsiy yondashuvga ko'ra, madaniyat muayyan shaxs orqali namoyon bo'ladi, ta'lim jarayonining asosiy maqsadi esa shaxsni har tomonlama rivojlantirishdan iborat. Bu yondashuvda o'quvchining individual xususiyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlari hisobga olinadi; o'quvchi ta'lim jarayonining markaziga qo'yiladi va uning shaxsiy rivojlanishini ta'minlashga e'tibor qaratiladi.

An'anaviy paradigma ta'lim tizimining eng qadimgi va keng tarqalgan modelidir; uning vakillari sifatida J. Majo, L. Kro va J. Kael kabi olimlar ko'rsatiladi. Paradigmaning asosiy g'oyasi shundan iboratki, ta'limning eng muhim maqsadi — bilim olishdir, maktabning vazifasi esa jamiyat yaratgan madaniy merosni saqlash va uni yosh avlodga yetkazishdan iborat. Bu modelda o'qituvchi yetakchi rolni bajaradi va bilim manbai hisoblanadi, o'quvchilar esa tayyor bilimlarni o'zlashtiradi. An'anaviy paradigma uzoq vaqt davomida ta'lim tizimining asosiy modeli bo'lib kelgan.

Ratsionalistik paradigma ta'lim jarayonini ilmiy asosda tashkil etishga qaratilgan; uning mashhur vakillari qatoriga P. Blum, R. Gane va B. Skinner kiradi [6, 7, 8]. Bu paradigmada ta'lim mazmunidan ko'ra bilimlarni o'zlashtirishning samarali usullari muhim sanaladi. B. Skinner ishlab chiqqan bixevioristik nazariyaga ko'ra, inson xulqi tashqi ta'sirlar orqali shakllanadi; shu bois ratsionalistik model o'quvchilarning xulqini maqsadli shakllantirish va ularni jamiyat talablariga moslashtirishga yo'naltiriladi. O'quv jarayoni aniq rejalashtiriladi, bilim bosqichma-bosqich o'zlashtiriladi. Bunda "xulq" tushunchasi faqat tashqi harakatlarni emas, balki insonning fikrlari, his-tuyg'ulari va reaksiyalarini ham qamrab oladi. Mazkur paradigmaning amaliy ifodasini intensiv o'qitish metodikalarida, jumladan V. F. Shatalov tizimida ko'rish mumkin; bunday metodikalarning tibbiyot fanlarini o'qitishdagi imkoniyatlari alohida o'rganilmoqda [4].

Gumanistik paradigma inson shaxsini ta'lim jarayonining markaziga qo'yadi; uning vakillari qatoriga A. Maslou, A. Kombs, K. Rodjers va L. S. Vigotskiy kiradi [9, 10, 11]. Bu paradigmaga ko'ra, har bir inson noyob shaxs bo'lib, o'ziga xos rivojlanish imkoniyatlariga ega, ta'lim esa shu imkoniyatlarni ochib berishga xizmat qilishi lozim. Gumanistik modelda o'quvchilarning qiziqishlari, ehtiyojlari va individual xususiyatlari hisobga olinadi, o'qituvchi esa bilim beruvchi emas, balki o'quvchi rivojlanishiga hamroh va yordamchi shaxs sifatida faoliyat yuritadi. Quyidagi tamoyillar muhim hisoblanadi:

- shaxs erkinligi;
- ijodkorlikni rivojlantirish;
- o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi hamkorlik;
- individual yondashuv.

Natijada o'quvchilar mustaqil fikrlashga, ijodiy faoliyat yuritishga va o'z qobiliyatlarini namoyon etishga o'rganadilar. Talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish hamda inson qobiliyatlarining shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar (intellektual imkoniyatlar, bilim, motivatsiya, ta'lim muhiti) aynan shu paradigma doirasida tadqiq etiladi [2, 3].

Ilmiy-texnik paradigma zamonaviy ilm-fan va texnologiyalar rivoji bilan bog'liq holda shakllangan. Uning asosiy maqsadi o'quvchilarga aniq ilmiy bilimlarni berish va ularni amaliyotda qo'llashga o'rgatishdir. Bu modelda bilim asosiy kuch sifatida qaraladi, shaxsning qadri esa uning bilim darajasi va o'rganish imkoniyatlari bilan belgilanadi. Texnokratik paradigma ta'lim jarayonida standartlashtirishga katta ahamiyat beradi: o'quvchilar muayyan standart bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi ko'zda tutiladi. Ushbu paradigma zamonaviy texnologiyalar, ilmiy tadqiqotlar va innovatsiyalarni ta'lim tizimiga joriy etishga xizmat qiladi.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan paradigmalarning hech biri yagona va mukammal model sifatida qabul qilinishi mumkin emas: ularning har biri o‘z kuchli va zaif tomonlariga ega. An’anaviy paradigma bilimlar uzviyligini va madaniy merosning saqlanishini ta’minlasa, ratsionalistik paradigma o‘qitish samaradorligini oshiradi, gumanistik paradigma shaxs rivojlanishini birinchi o‘ringa qo‘yadi, texnokratik paradigma esa ilmiy bilim va innovatsiyalarni amaliyotga joriy etadi.

Shu sababli zamonaviy ta’lim tizimi ushbu paradigmalar elementlaridan kompleks foydalanish asosida rivojlanmoqda. Bu yondashuv, ayniqsa, tibbiyot va tabiiy fanlar yo‘nalishidagi mutaxassislarni tayyorlashda samaralidir: aniq ilmiy bilim (texnokratik va ratsionalistik jihat) talabaning ijodiy salohiyati va shaxsiy rivojlanishi (gumanistik jihat) hamda kasbiy-axloqiy qadriyatlari (aksiologik jihat) bilan uyg‘unlashtiriladi. Xorijiy tajriba ham tibbiyot ta’limini tashkil etishda turli paradigma vositalarining muvozanatli birikuvini ko‘rsatadi [1, 3].

Ta’lim paradigmalari ta’lim tizimini rivojlantirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Har bir paradigma ta’lim jarayonini o‘ziga xos tarzda talqin qiladi va alohida maqsad hamda metodlarga ega. An’anaviy paradigma bilimlarni avloddan avlodga yetkazishga, ratsionalistik paradigma ta’lim samaradorligini oshirishga, gumanistik paradigma shaxs rivojlanishiga, ilmiy-texnik paradigma esa zamonaviy bilimlarni egallash va ularni amaliyotda qo‘llashga yo‘naltirilgan.

Zamonaviy ta’lim tizimi mazkur paradigmalar elementlarini o‘zida uyg‘unlashtirgan holda taraqqiy etmoqda. Bu esa ta’lim jarayonini yanada samarali tashkil etish va har tomonlama rivojlangan, kasbiy jihatdan tayyor shaxsni shakllantirish imkonini beradi. Paradigmalarni o‘zaro muvozanatda qo‘llash, ayniqsa, tibbiyot va tabiiy fanlar sohasidagi bo‘lajak mutaxassislar tayyorgarligi sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Дехкамбаева З. А. Методика преподавания медицинского образования в зарубежных странах // Multidisciplinary Journal of Science and Technology. 2025. Т. 5, № 12. С. 284–287.
2. Тухтабаев Д. Д., Дехкамбаева З. А. Факторы, влияющие на развитие способностей человека // Shokh Articles Library. 2026. Т. 1, № 1. URL: https://mjstjournal.com/index.php/mjst/article/view/6029.
3. Dekhkambaeva Z. Analysis of concepts of developing the creative ability of students in higher educational institutions // EduVision: Journal of Innovations in Pedagogy and Educational Advancements. 2025. Vol. 1, No. 2. P. 292–296.
4. Jumanazarova M., Dekhkambayeva Z. A. V. F. Shatalov’s teaching methods and the possibilities of their application in medical disciplines // Journal of Medicine and Pharmacy. 2026. Vol. 9, No. 1. P. 71–74.
5. Kuhn T. S. The Structure of Scientific Revolutions. Chicago: University of Chicago Press, 1962. 172 p.
6. Skinner B. F. Science and Human Behavior. New York: Macmillan, 1953. 461 p.
7. Bloom B. S. (ed.). Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. Handbook I: Cognitive Domain. New York: Longmans, Green, 1956. 207 p.
8. Gagné R. M. The Conditions of Learning. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1965. 308 p.
9. Maslow A. H. Motivation and Personality. New York: Harper & Row, 1954. 411 p.
10. Rogers C. R. Freedom to Learn: A View of What Education Might Become. Columbus (OH): Charles E. Merrill, 1969. 358 p.
11. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge (MA): Harvard University Press, 1978. 159 p.